

BUXORO AMIRLIGIDA TIBBIYOT VA XOTIN-QIZLAR SOG'LIGINI SAQLASH MASALALARI (XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARI)

Sanobar Shadmanova

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
tarix fanlari doktori, professor

Soxiba Boysariyeva

Ilmiy tadqiqotchi

ВОПРОСЫ МЕДИЦИНЫ И ЖЕНСКОГО ЗДОРОВЬЯ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКА)

Санобар Шадманова

Ташкентский государственный университет востоковедения
доктор исторических наук, профессор

Сохиба Бойсариева

Научный исследователь

ISSUES OF MEDICINE AND WOMEN'S HEALTH IN THE EMIRATE OF BUKHARA (END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Sanobar Shadmanova

Tashkent State University of Oriental Studies
Doctor of Historical Sciences, Professor

Sohiba Boysariyeva

Researcher

Annotatsiya: Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligida ayollarga tibbiy yordam ko'rsatish katta muammolari yoritib berilgan. Bu davrda tibbiyot holati, davolash usullari borasida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, tibbiyot, xotin-qizlar, tabib, shifokor, dori-darmon, xalq tabobati.

Аннотация: В статье освещены основные проблемы оказания медицинской помощи женщинам в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX веков. В этот период представлены мнения о состоянии медицины и методах лечения.

Ключевые слова: Бухарский эмират, медицина, женщины, врач, медицина, народная медицина.

Abstract: The article highlights the main problems of providing medical care to women in the Bukhara Emirate in the late 19th – early 20th centuries. During this period, opinions are presented on the state of medicine and treatment methods.

Key words: Bukhara Emirate, medicine, women, doctor, medicine, traditional medicine.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION). XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligida ayollarga tibbiy yordam ko'rsatish katta muammolardan biri hisoblangan. Asrlar bo'yi an'anaviy tabobatdan

foydalanib kelgan amirlik aholisida bu davrga kelib, zamonaviy tibbiy yordam olish imkoniyati vujudga kelgan. Amirlikning markazi bo'lgan Buxoroda dastlabki shifoxonalar ochilgan. Mazkur shifoxonalarga nafaqat erkaklar, balki xotin-qizlar

E-mail:

sanobar_shadmanova@mail.ru

Orcid: 0009-0008-4635-0766

Tel: +998909920327

E-mail:

sanobar_shadmanova@mail.ru

Orcid: 0009-0008-4635-0766

ham murojaat qila boshlagan. Xususan, 1897-yilda Buxorodagi mahalliy aholiga tibbiy yordam ko'rsatuvchi shifoxonaning ayollar bo'limiga 5151 nafar bemor, 9042 marta murojaat qilishgan hamda bir kunda o'rtacha hisobda ushbu bo'limga 25 nafar bemor tibbiy yordam so'rab kelgan. Bir yilda ayollar bo'limiga mahalliy aholi tomonidan 9042 marta murojaat qilinganligi shifoxonaga katta ehtiyoj mavjudligini ko'rsatadi. Shulardan 25 nafari erkaklar, 3439 nafari ayollar va 1692 nafari bolalarni tashkil etgan. Bemorlarning milliy tarkibida musulmonlar (2976 kishi) va mahalliy yahudiylar (1883 kishi) ko'pchilikni tashkil etgan, shuningdek, ruslar va rus yahudiylari ham bor (292 kishi). Bu esa shifoxona xizmatlaridan turli etnik va diniy guruhlar foydalanganligini ko'rsatadi, ya'ni shifoxonada millat yoki din bo'yicha farqlanmagan xizmatlar ko'rsatilgan [9].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligida tibbiyot va xotin-qizlar sog'ligini saqlash masalalari bilan bir qator mahalliy olimlar shug'ullanganlar. Ayniqsa, O'zbekiston Milliy arxivi, I.3-fond, 2-ro'yxat, 725-ish, 3-varaq, O'zbekiston Milliy arxivi, I.2-fond, 1-ro'yxat, 231- ish, 128-137 varaqlar; I.3-fond, 1-ro'yxat, 532- ish, 22- varaq, O'zbekiston Milliy arxivi, I.1-fond, 5-ro'yxat, 939-ish, 11-varaq; I.3-fond, 1-ro'yxat, 174- ish, 202-varaq; 446-ish, 20-varaqlarda ushbu masala yuzasidan qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Sadridin Ayniy o'z xotiralarida yozishicha, Buxoro amirligida xizmat qilgan ba'zi tibbiy xodimlar o'z ishiga sovuqqonlik bilan qaragan edi, xususan Gavkushon guzarida bir xonani ijaraga olib, yevropacha tarzda yangitdan yasatib yashagan hamda tojik tilini yaxshi bilgan ayol shifokor to'g'risida yozar ekan, undan hayoti xavf ostida qolgan bir tanishiga tibbiy yordam so'rab murojaat qilganda juda qo'pollik bilan muomala qilib, yordamga kelmaganini va natijada ushbu bemor tibbiy yordam ololmaganidan qon to'xtamasdan vafot etganini yozadi [1].

Shifokor ayol Rakitskaya "eski" Buxoro xotin-qizlar ambulatoriyasida to'qqiz yil (1902-1911) ishladi. Arxiv hujjatlarida Buxoro aholisiga tibbiy yordam ko'rsatishda sovuqqon munosabatda bo'lganligini ko'rsatuvchi hujjatlar mavjud.

Masalan, 1909-yil iyun oyida ambulatoriyaga 3 nafar egiz farzand kutayotgan buxoro yahudiysi keladi va ular bir kun oldin bir farzandni dunyoga keltirib, ikkinchisini tug'a olmagan, hayoti xavf ostida qolgan ayolga tibbiy yordam so'rashadi. Ko'zi yoriyotgan ayolning yonida doya Kapelyush bo'lib, u bir necha marta Rakitskayaga odam jo'natadi, lekin mazkur shifokor turli bahonalar bilan ayolga tug'ruq vaqtida yordam berish uchun bormaydi va u hech qayerga bormasligini, uning ustidan shikoyat qilishlari mumkinligini ochiq aytgan. Shundan so'ng, tug'ayotgan ayolning eri, boshqa xabarchilar bilan maslahatlashib, ularning qoidalariga ko'ra, tug'uruqdagi ayolga tibbiy xizmat ko'rsatish uchun erkaklarga ruxsat berilmasligi aytilsa-da, ayolni qutqarib qolish uchun erkak shifokorga murojaat qilishga majbur bo'ladi va turmush o'rtog'iga tibbiy yordam ko'rsatishni so'raydi. Erkak shifokor zarur tibbiy yordamni ko'rsatadi, natijada ayol uch egizakni dunyoga keltiradi.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Bu davrda amirlik aholisi shifoxonalarga faqat qatnab emas, balki statsionar holatda ham davolanishgan. Jumladan, Buxorodagi rus-tuzem shifoxonasida mahalliy aholi statsionar holatda ham davolanar edi, unda bemorlar yotib davolanishi uchun 30 ta o'rin bor edi. 1897-yilda 458 nafar bemor yotib davolangan bo'lsa, shulardan 113 nafari ayollar va 7 nafarini bolalar tashkil etgan edi [10]. Ushbu bemorlarning milliy tarkibiga e'tibor bersak, mahalliy millatga mansub bemorlar 83 nafardan iborat bo'lgan, ruslar 30 nafarni va 7 nafari yahudiylardan iborat edi [9]. Qish faslida shifoxonaga yotib davolanuvchilar yozdagiga qaraganda ko'pchilikni tashkil qilar edi. Ayniqsa, yanvar oyida bemorlar eng ko'pchilik bo'lib, 16 bemor davolangan edi. Statsionar holatida davolangan bemorlarning 5 nafariga turlicha jarrohlik amaliyotlari qo'llangan edi.

1911-yilda Buxoro amirligida ayollar uchun ham maxsus ambulatoriya ishga tushib, u tug'uruq bo'limiga ham ega edi. Arxiv hujjatlariga ma'lumotlariga ko'ra, 1912-yilda ayollar ambulatoriyasida esa 13.500 nafar bemor davolangan [5]. Ushbu shifoxonalarda xizmat qiluvchi xodimlar ishga turlicha yondoshganlar. Shunday bo'lsa-da, mazkur shifokor ayol mahalliy boylar orasida juda mashhur bo'lib, marhum amirning alohida e'tibori va iltifotidan bahramand bo'lgan, amir unga katta ishonch bildirib, jiddiy

vaziyatlarda uni taklif qilgan. Hatto Amir Abdul Ahadning bunday homiylik munosabati natijasida Qushbegining shikoyatiga ko'ra, tibbiy yordam ko'rsatmaganligi uchun ishdan bo'shatilishi mumkin bo'lgan vaqtda ham bo'shatilmaganligini ko'rish mumkin. Ostonaqul Qushbegi amirning ko'rsatmasi bilan qozikalon va Rakitskayaning iltimosiga binoan A.S.S.Lyutshdan unga hech qanday jazo qo'llamaslikni so'rashga majbur bo'ldi.

Oqibatda shunday vaziyat yuzaga keldiki, u amirning qo'llab-quvatlashiga umid qilib, xuddi shu ishni davom ettirdi, ambulatoriya qabul qilish vaqtini qisqartirdi va shifoxonani tuzalmaydigan bemorlar bilan to'ldirishga harakat qildi. Rakitskaya ishdan bo'shatildi, ammo Qushbegi amir nomidan uni o'z lavozimida qoldirishni so'radi. 1912 yil yanvarda Mirzo Nasrullaboy Qushbegi Rossiyaning Buxorodagi siyosiy agentligiga murojaat qilgan va u yerda "uning yaxshi davolashini hamma buxoroliklar, ayniqsa, oliy hazratlari o'rdasida yaxshi bilishi, uning sof mahalliy tilda gapirishi va katta tajribaga ega ekanligi hammaga ma'qulligi" ta'kidlanadi [5]. Uning qayd etishicha, shu vaqtda ham u tibbiy yordam ko'rsatish uchun Amir o'rdasiga borib turgan. Biroq, bu safar ariza rad etildi. Qushbegiga bergan javobida yozilishicha, u butun faoliyatini ko'hna Buxoro aholisining boy tabaqasi orasida eng ko'p amaliyotga ega bo'lishga qaratgan. U asosiy maqsadini – birinchi navbatda ambulatoriyaga tashrif buyurgan kambag'allarga yordam berish vazifasini unutgan. Rakitskaya ambulator qabulni o'ta bepisandlik bilan o'tkazdi, uni muddatidan oldin tugatishga harakat qildi va ba'zan chekka qishloqlardan kelib, kun bo'yi tibbiy yordam kutayotgan kambag'allarning iltimoslariga zarracha e'tibor bermadi. Lyutsh u bilan gaplashganiga qaramay, u xuddi shu yo'nalishda harakat qilishni davom ettirdi. Maktubda Rakitskayaning lavozimidan chetlatilishi amir oilasiga tibbiy yordam ko'rsatishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmasligi, u Buxoroda qolib, amir oilasining oilaviy shifokori bo'lishi mumkinligi alohida ta'kidlangan. Xuddi shunday, Buxoro aholisining boy tabaqasi ham uning xizmatlaridan foydalanish uchun to'liq imkoniyatga ega bo'ladi. Ayol shifokor lavozimiga esa birinchi navbatda o'z xizmat vazifalarini bajarish bilan shug'ullanadigan shaxs tayinlanadi, uning to'g'ridan-to'g'ri vazifasi esa o'z foydasini ko'zlash emas, balki kambag'al

bemorlarni vijdonan davolashdan iboratligi aytiladi [6].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). XX asrning boshlarida Buxoro amirligining ba'zi bir hududlarida shifoxona va ambulatoriyalar vujudga kelgan edi, ularni qurish uchun ketgan xarajatlar Buxoro amirligi xazinasi hisobidan qoplangan edi. 1898-1899-yillarda Buxoro hukumati shifoxonalarni moliyaviy ta'minlash uchun ikki ming so'm atrofida pul ajratgan. Ammo, keyinchalik hukumat moliyaviy yordam bermaganligidan aholiga tibbiy maslahat bepul berilgan bo'lsa-da, dori 15 tiyinga beriladigan bo'ldi. Moddiy ahvoli og'ir bo'lgan aholiga esa bu ham og'irlik qilar edi, bu esa o'z navbatida shifoxonalarga tibbiy yordam so'rab murojaat qilgan aholining soni kamayib ketgan edi [8]. Shunga qaramasdan, Buxoro amirligidagi boshqa joylarda ham shifoxonalar vujudga kelgan. Xususan, 1916-yilga kelib, Eski Buxoro, Karki, Chorjo'y, Hisor, Dushanbe, Qarshi va Shahrisabzda xotin-qizlar hamda erkaklar uchun shifoxonalar ochilgan edi [4].

Buxoro amirligi aholisi o'rtasida rishta kasalligiga chalinganlar tez- tez uchrab turgan. Bunga asosiy sabab toza ichimlik suvining yetishmasligi edi. Insonning hovuzdan suv ichishi natijasida gijja uning oshqozoniga tushib, rishta kasalligiga olib kelgan. Uning uzunligi 80 santimetrgacha yetgan va asosan oyoqning teriosti hujayralarida rivojlangan, ba'zi hollarda bemorning bir necha joylarida birdaniga paydo bo'lgan. Xanikov ta'kidlashicha, bitta xivalikda 120 ta shunday gijja borligi aniqlangan. Bu kasallikka chalinganlar uzoq yillar bu kasallikdan aziyat chekkan. Odatda kasallikning belgillari bir necha oylardan so'ng namoyon bo'lgan. Vamberi Buxoroga kelgan doktor Volfning Angliyaga borgandan keyin bir yildan so'ng rishta bilan og'rib qolganini aytib o'tgan edi. Fedchenko hovuzlardagi ichimlik suvini ushbu zarakunandalardan tozalash uchun ularda baliqlarni ko'paytirishni taklif etgan edi. Buxorodagi shifoxonalar rishta kasalini davolash yo'llarini bilmas edi, tibbiy xodimlar rishta alomati paydo bo'lgan joyga yod surtish bilangina cheklangan edi [1]. Umuman bu kasallik bilan mahalliy aholi shifoxonalarga kamdan kam hollardagina murojaat qilar edi, masalan 1897-yilda Buxorodagi mahalliy aholiga tibbiy yordam ko'rsatuvchi shifoxonaning ayollar bo'limiga bu kasallik bilan 12 nafargina bemor murojaat qilgan

edi [9]. Buxoro aholisi bu kasallikdan qutulish uchun rishtakash sartaoshlarga va duoxonlarga murojaat qilishgan.

Masalan, 1914-yilda “eski” Buxorodagi shifoxonaga 17.940 nafar bemor 29.611 marta tibbiy yordam so‘rab murojaat qilgan bo‘lsa, shulardan to‘rtidan bir qismi bezgak kasali bilan og‘rigan bemorlarni tashkil etgan [7]. Qizilcha (skarlatina), bo‘g‘ma (difterit) va qizamiq kabi og‘ir yuqumli kasalliklardan har yili aholining ko‘pchilik qismi nobud bo‘lgan [3]. O‘sha davr mutaxassislarining ma‘lumotlariga ko‘ra, 1897-yilda Buxoroda qizamiq epidemiyaga aylangan edi. Shu yili Buxorodagi mahalliy aholiga tibbiy yordam ko‘rsatuvchi shifoxonaning ayollar bo‘limiga bu kasallik bilan 34 bemor murojaat qilgan bo‘lsa, 119 nafar bemor xususiy ravishda murojaat qilishgan [9]. Moxov kasalligiga chalingan bemorlarning ahvoli yanada ayanchli edi [2]. Amirlik aholisiga tibbiy yordam ko‘rsatgan shifokorlardan I.Penzyakov, Yakimov va Konev kabi shifokorlar u yerda ancha uzoq vaqt xizmat qilgan edi [4]. Shifokorlarning bu yerdagi 3 yillik xizmati Rossiya markaziy guberniyalaridagi 4 yillik xizmatga tenglashtirilgan edi [5]. Buxoro amirligida uzoq ishlagan shifokorlardan biri feldsher S.V.Mesberg bo‘lib, u 1897-yildan 1912-yilgacha Buxorodagi mahalliy aholi uchun ochilgan shifoxonaning ayollar bo‘limida akusher sifatida faoliyat yuritgan edi. 1912-yilda esa Buxorodagi “yangi shifoxona”da ishlay boshlagan edi [5], avval Toshkentdagi mahalliy ayollar va bolalar kasalxonasida xizmat qilgan vrach Yevgeniya Mandelshtam bilan birga ayollarga tibbiy yordam ko‘rsata boshlagan edi. Buxoro amiri o‘z navbatida rus shifokorlarining mehnatini qadrlashga harakat qilgan edi, xususan 1916-yilda bir qator shifokorlar amirlikning mahalliy aholisiga uzoq vaqt mobaynida ko‘rsatgan xizmatlari uchun Buxoro amirligining kumush ordeni bilan taqdirlangan edilar [6].

XIX asrning oxirlarida Buxoro amirligi aholisi orasida chechakka qarshi emlash ishlari amalga oshirila boshlangan edi. 1897 yilda 67 kishi chechakka qarshi emlangan bo‘lsa, emlanganlar asosan mahalliy yahudiylardan (57 kishi) iborat bo‘lib, ruslar (8 kishi) va musulmonlar (2 kishi) orasida emlash ishlari kamroq amalga oshirilgan [9].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligida

yollarga tibbiy yordam ko‘rsatish borasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo‘lib, ayniqsa ayollar uchun zamonaviy tibbiy muassasa vujudga kelishi ijobiy hol bo‘lgan edi. Shuningdek, mahalliy ayollar an’anaviy tibbiyot bilan bir qatorda zamonaviy tibbiyot xizmatidan foydalanish imkoniyatiga ma‘lum darajada ega bo‘lgan edilar. Ammo, tashkil etilgan ambulatoriyalar va shifoxonalar son jihatdan kam bo‘lib, faqatgina ba’zi katta shaharlar aholisining ayrim qismini qamrab olgan. Amirlik aholisining asosiy qismi, ayniqsa qishloq aholisi e’tibordan chetda qolgan edi. Bundan tashqari, ular moliyaviy tomondan og‘ir ahvolda edi. Bundan tashqari, medisina xodimlarining mahalliy tillarni bilmasligi hamda tarjimonlarning yetishmasligi mahalliy ayollarga tibbiy yordam ko‘rsatilishini qiyinlashtirgan edi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Ayniy S. Asarlar. 8 jildlik. 7-jild. Esdaliklar. 4-qism (Tojikchadan A. Hakimov tarjimasini. Red. A. Rustamov) — Toshkent: “Toshkent” badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – B.253.
2. O‘zbekiston Milliy arxivi, I.1-fond, 5-ro‘yxat, 939-ish, 11-varaq; I.3-fond, 1-ro‘yxat, 174- ish, 202-varaq; 446-ish, 20-varaq.
3. O‘zbekiston Milliy arxivi, I.2-fond, 1-ro‘yxat, 231- ish, 128-137 varaqlar; I.3-fond, 1-ro‘yxat, 532- ish, 22- varaq.
4. O‘zbekiston Milliy arxivi, I.3-fond, 1-ro‘yxat, 446 ish, 1-varaq; 519-ish, 1-varaq; I.126-fond, 1-ro‘yxat, 1304-ish, 3-varaq.
5. O‘zbekiston Milliy arxivi, I.3-fond, 2-ro‘yxat, 407-ish, 10-varaq orqasi.
6. O‘zbekiston Milliy arxivi, I.3-fond, 2-ro‘yxat, 485-ish, 2-varaq.
7. O‘zbekiston Milliy arxivi, I.3-fond, 2-ro‘yxat, 725-ish, 3-varaq.
8. Логофет Д.И. Страны бесправия. – Спб., 1909. – С.95-96.
9. Отчёт по женскому отделению русско-туземной лечебницы в Бухаре // Туркестанские ведомости. – 1898. – №78.
10. Русско-туземная лечебница в Бухаре // Туркестанские ведомости. – 1898. – №80.